

INNOVATIVE WORLD
Ilmiy tadqiqotlar markazi

TADQIQOTLAR

ILM-FAN

TEKNOLOGIYALAR

ZAMONAVIY ILM-FAN VA INNOVATSIYALAR NAZARIYASI

ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

2026

Google Scholar

zenodo

Andijan, Uzbekistan

+998335668868

<https://innoworld.net>

« ZAMONAVIY ILM-FAN VA INNOVATSIYALAR
NAZARIYASI » NOMLI ILMIY, MASOFAVIY,
ONLAYN KONFERENSIYASI TO'PLAMI

3-JILD 4-SON

Konferensiya to'plami va tezislari quyidagi xalqaro
ilmiy bazalarda indexlanadi

Google Scholar

ResearchGate

zenodo

ADVANCED SCIENCE INDEX

Directory of Research Journals Indexing

www.innoworld.net

O'ZBEKISTON-2026

O‘ZBEK SHEVASHUNOSLIGIDA QIPCHOQ LAHJASI: TARIXIY
ILDIZLAR VA LINGVISTIK MODELLAR TAHLILI

Mamajonova Nodira Akmaljon qizi,

*University of Business and Science,
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi,
2-bosqich talabasi.*

Yunusaliyeva Nozima Xabibxon qizi,

*University of Business and Science,
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi,
2-bosqich talabasi.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili shevalari tizimida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan qipchoq lahjasining shakllanish tarixi, tarqalish areali hamda uning dialektal xususiyatlari ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida lahjaning fonetik tuzilishi, xususan, singlarmonizm qonuniyatining saqlanishi, morfologik ko‘rsatkichlar va leksik qatlamning o‘ziga xos jihatlari manbalar asosida yoritib berilgan. Maqola o‘zbek dialektologiyasining zamonaviy muammolarini o‘rganuvchi mutaxassislar va tadqiqotchilar uchun mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: dialektologiya, qipchoq lahjasi, singlarmonizm, etnolingvistika, morfologik ko‘rsatkichlar, leksik qatlam, turkiy qabilalar, fonetik hodisalar.

Аннотация: В данной статье с научной точки зрения анализируются история формирования, ареал распространения и диалектные особенности кипчакского говора, занимающего особое место в системе узбекских диалектов. В ходе исследования на основе источников освещаются фонетическая структура говора, в частности сохранение закона сингармонизма, а также особенности морфологических показателей и лексического слоя. Статья предназначена для специалистов и исследователей, изучающих современные проблемы узбекской диалектологии.

Ключевые слова: диалектология, кипчакский говор, сингармонизм, этнолингвистика, морфологические показатели, лексический слой, тюркские племена, фонетические явления.

Abstract: This article analyzes, from a scientific perspective, the formation history, geographical distribution, and dialectal features of the Kipchak dialect, which occupies a special place in the system of Uzbek dialects. The study highlights the phonetic structure of the dialect, particularly the preservation of vowel harmony (singarmonism), as well as the specific characteristics of its morphological markers and lexical layer, based on scholarly sources. The article is intended for specialists and researchers studying contemporary issues in Uzbek dialectology.

Keywords: dialectology, Kipchak dialect, vowel harmony, ethnolinguistics,

morphological markers, lexical layer, Turkic tribes, phonetic phenomena.

KIRISH. O‘zbek tili o‘zining boy dialektal manzarasi bilan turkiy tillar oilasida ajralib turadi. Bu rang-baranglik zaminida xalqimizning murakkab etnik shakllanish jarayoni va qadimiy qabilalarning til madaniyati yotadi. O‘zbek shevalarini tasniflashda markaziy o‘rinlardan birini egallovchi qipchoq lahjasi nafaqat tilshunoslik, balki tarixiy etnografiya nuqtayi nazaridan ham ulkan ahamiyatga ega. Mazkur lahja vakillari bugungi kunda yurtimizning deyarli barcha viloyatlarida istiqomat qilib, o‘zbek tili xazinasini boyishiga munosib hissa qo‘shib kelmoqdalar.

Qipchoq lahjasining ildizlari uzoq o‘tmishga – Oltoy o‘lkalariga borib taqaladi. Tarixiy manbalar va arxeolingvistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, VII-VIII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida bo‘lgan qipchoq qabilalari o‘zlarining barqaror til xususiyatlarini asrlar davomida saqlab qola olganlar. Ularning Irtish daryosi bo‘ylaridan boshlangan ko‘chish yo‘llari Volga daryosi, hozirgi Mongoliya va Markaziy Osiyo hududlarini qamrab olgan bo‘lib, bu jarayon lahja tarkibida turli qatlamlarning shakllanishiga sabab bo‘lgan. XIII asr o‘rtalarida Kimak-qipchoq davlatchiligi davrida bu til birligi yanada mustahkamlandi va keyinchalik o‘zbek xalqi tarkibiga singib ketgan qabilalarning asosiy muloqot vositasiga aylandi.

Hozirgi kunda qipchoq lahjasi vakillari Toshkent, Sirdaryo, Samarqand, Jizzax, Qashqadaryo va Surxondaryo kabi o‘ndan ortiq viloyatlarda, shuningdek, qo‘shni respublikalarning ayrim hududlarida ixcham holda yashab kelmoqdalar. Ushbu lahjaning ilmiy ahamiyati shundaki, u turkiy tillarning qadimiy grammatik va fonetik qonuniyatlarini, xususan, sof turkiy tovushlar uyg‘unligini (singarmonizmni) o‘zida nisbatan o‘zgarimas holda saqlab qolgan. Ushbu tadqiqotning maqsadi – qipchoq lahjasini shunchaki shevalar majmui sifatida emas, balki jonli tarixiy-lingvistik model sifatida tahlil qilish, uning fonetik o‘zgarishlari va morfologik qurilishidagi o‘ziga xosliklarni zamonaviy o‘zbek adabiy tili bilan qiyosiy ravishda o‘rganishdan iboratdir.

QIPCHOQ LAHJASINING FONETIK TABIATI VA TOVUSHLAR TIZIMI

Qipchoq lahjasining fonetik qurilishi o‘zbek shevalari ichida eng arxaik va barqaror xususiyatlarga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Bu lahjaning boshqa guruhlardan ajratib turuvchi asosiy ustuni — **singarmonizm (tovushlar uyg‘unligi)** qonuniyatining deyarli to‘liq saqlanib qolganidir. Adabiy tilda bu qonuniyat birmuncha kuchsizlangan bo‘lsa, qipchoq shevalarida u nafaqat so‘z o‘zagida, balki qo‘shimchalar ulanishi va hatto yordamchi fe‘llar tizimida ham qat’iy amal qiladi. Masalan, *bor ekan* birikmasining *baraqan* yoki *baripaqan* shaklida talaffuz qilinishi, so‘z tarkibidagi unilarning bir-biriga moslashish darajasi yuqori ekanligidan dalolat beradi.

Lahjaning fonetik tizimidagi o'ziga xosliklarni quyidagi muhim hodisalar orqali ko'rish mumkin:

1. Unlilar tizimidagi kontrastlik va darsdorlik: Qipchoq lahjasida unlilar juftligi (kontrastlik) juda aniq namoyon bo'ladi. Xususan, til oldi va til orqa unlilari ($y/y \sim \ddot{u}/u$, $o/o \sim \ddot{o}/o$) o'rtasidagi farq saqlanadi. Shuningdek, ushbu lahja uchun **diftonglashish** (ikki unlining birikib kelishi) xosdir. Masalan, oddiy e , o unlilari o'rniga ie , uo kabi murakkab tovush elementlarining qo'llanilishi nutqqa o'zgacha ohangdorlik baxsh etadi.

2. Undoshlar tizimidagi o'zgarishlar (Y-J hodisasi): Lahjaning eng xarakterli belgilaridan biri — so'z boshida keluvchi y undoshining j (**j-lovchi**) yoki \ddot{z} undoshiga o'tishidir. Adabiy tildagi $yo'l$, $yomon$ so'zlari ushbu sheva vakillari nutqida jol ($j\ddot{o}l$) yoki $\ddot{z}aman$ tarzida jaranglaydi. Bu holat turkiy tillarning qadimiy qipchoq guruhiga xos bo'lgan fundamental lingvistik belgidir. Shuningdek, so'z o'rtasida r , g undoshlarining j tovushiga almashishi ($yig'in - jiyin$, $sigir - siyir$) ham muntazam xarakterga ega.

3. Jaranglashish va spirantizatsiya jarayonlari: Nutq jarayonida unlilar orasida kelgan jarangsiz undoshlarning (p , k , q) jarangli juftlariga (b , g , g') aylanishi kuzatiladi. Masalan, $gap - gabi$, $ekin - egin$ kabi holatlar talaffuzni yumshatishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, ayrim undoshlarning o'rin almashishi yoki transformatsiyasi ham e'tiborga molik:

X va Q almashuvi: Ko'p hollarda x tovushi q ga o'tadi ($xotin - qatin$, $xat - qat$), ba'zan esa buning aksi kuzatiladi ($vaqt - vaxt$).

H undoshining ortishi: Unli bilan boshlanadigan so'zlar boshiga h tovushini qo'shib aytilish ($ayvon - hayvan$, $aql - haqli$) lahjaning artikulyatsion bazasiga xosdir.

4. Eliziya va sonorizatsiya: So'z oxirida keluvchi k , q undoshlarining tushib qolishi ($sariq - sari$, $kichik - kichi$) nutqning tejamkorlik tamoyiliga mos keladi. Shu bilan birga, so'z o'rtasi va oxirida g , k , q undoshlarining sirg'aluvchi v tovushiga o'tishi ($og'iz - avuz$, $tog' - tav$, $ellik - eliv$) lahjaning fonetik manzarasini yanada boyitadi.

QIPCHOQ LAHJASINING MORFOLOGIK QURILISHI VA GRAMMATIK KATEGORIYALARI

qipchoq lahjasining morfologik tizimi adabiy tildan o'zining flektiv (qo'shimchalar o'zgarishi) xususiyatlari va qadimiy turkiy modellarning saqlanib qolganligi bilan farq qiladi. Bu farqlar, ayniqsa, kelishik tizimi, fe'l zamonlari va shaxs-son qo'shimchalarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

1. Kelishik shakllaridagi o'ziga xosliklar: Lahjada qaratqich va tushum kelishiklari qo'shimchalarining qo'llanilishi so'z oxiridagi tovushning xarakteriga bog'liq. Agar so'z sonor undosh bilan tugasa, qo'shimcha tarkibidagi undosh o'zgarib, jarangli d yoki jarangsiz t shakliga o'tadi. Masalan, $uyning - uyduñ$, $otning - attuñ$ kabi shakllar nutqning fonetik moslashuvini ko'rsatadi. Shuningdek,

jo'nalish kelishigining belgisi ba'zan tushib qolishi yoki maxsus variantlarda qo'llanilishi (*armiyağa – armiyä ketkän*) qipchoq guruhiga xos lingvistik hodisadir. Kishilik olmoshlarining jo'nalish kelishigida kelishi ham noodatiy: *manga – mağan, senga – sağan* shakllari orqali lahjaning tarixiy o'zagi namoyon bo'ladi.

2. Fe'l kategoriyalari va zamon ifodalanishi: Fe'l tizimida harakat nomi va zamon shakllari o'ziga xos affikslar orqali hosil qilinadi:

Harakat nomi: Adabiy tildagi *-ish/-sh* o'rniga *-v/-uv/-üv* affikslari faol qo'llaniladi (*keluv, qoluv*).

Hozirgi zamon davom fe'li: Ushbu lahja uchun xos bo'lgan *-jatur* (yotir) affiksi hozirgi zamon harakatini ifodalashda markaziy o'rin tutadi. Masalan, *boryapti* o'rniga *baripžatur, ketyapti* o'rniga *ketipžatur* konstruksiyalari qo'llaniladi.

Sifatdosh shakllari: Kelasi zamon sifatdoshi *-tiğan/-tiyan* affikslari yordamida hosil qilinishi (*kelätıyan, baratıyan*) nutqqa o'zga shevalardan ajratib turuvchi dinamika beradi.

3. Sintetiklashuv jarayoni: Qipchoq lahjasida ayrim ko'makchilarning so'z bilan birikib, qo'shimchaga aylanib ketish (sintetiklashuv) jarayoni kuchli. Xususan, *bilan* ko'makchisi *-man/-män* tarzida so'zga qo'shib ketadi: *ishi bilan – işhimän, oyog'i bilan – ayağıman*. Bu holat tilning ixchamlashuv tamoyilidan dalolat beradi.

LAHJA LEKSIKASINING ETNOLINGVISTIK MANZARASI

Qipchoq lahjasining so'z boyligi (leksikasi) o'zbek xalqining qadimiy hayot tarzi, chorvachilik va tabiat bilan uyg'unligini aks ettiradi. Bu qatlamda saqlanib qolgan ko'plab so'zlar adabiy tilda yoki boshqa shevalarda uchramaydi yoki boshqa ma'noda qo'llaniladi.

Masalan, qarindoshlik va inson a'zolarini ifodalovchi *barmaltaq* (bosh barmoq), ijtimoiy munosabatlarni anglatuvchi *jarchi* (aytuvchi), insoniy xislatlarni ifodalovchi *indim* (farosat), *epchil* (g'adañ) kabi so'zlar lahjaning o'ziga xos mental xaritasini chizib beradi. Shuningdek, kundalik hayotdagi predmetlar va holatlar uchun ishlatiladigan *ačärva* (mayda), *varaža* (titroq), *sala* (cho'qqi) kabi birliklar qipchoq shevalarining leksik-semantik ko'lamini yanada kengaytiradi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, qipchoq lahjasi o'zbek tili dialektologiyasining eng murakkab va ayni paytda eng boy qatlamlaridan biridir. Uning fonetik tizimidagi qat'iy singarmonizm, morfologik qurilishidagi qadimiy turkiy qoliqlar va leksikasidagi arxaik birliklar milliy tilimizning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda beqiyos manba bo'lib xizmat qiladi. Lahja xususiyatlarini saqlab qolish va ularni ilmiy tahlil qilish, nafaqat shevashunoslikni, balki umumiy turkiyshunoslik fanini ham yangi ma'lumotlar bilan boyitishga yordam beradi. Mazkur tadqiqot qipchoq lahjasining o'zbek milliy tili tizimidagi o'rni va ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
2. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati. – Toshkent: Fan, 1971.
3. To‘ychiboyev B., Qashqariy X. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.
4. Ishaev A. O‘zbek shevalarining qipchoq lahjasi. – Toshkent: Fan, 1974.
5. Mirzayev M. O‘zbek tili shevalari. – Toshkent: Fan, 1969.
6. Nafasov T. O‘zbek tili shevalarining leksikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005.
7. Sodiqov Q. Turkiy tillarning tarixiy fonetikasi. – Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2021.
8. Abdullayev F. O‘zbek tili dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 1964.
9. Doniyorov X. O‘zbek tilining qipchoq shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1977.
10. Jumayev M. O‘zbek dialektologiyasi (Amaliy mashg‘ulotlar). – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.

